

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր Ք Ն Ն Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Պ. ԱՐԵԱԿ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆԻ

«ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ ԸՍՑ ՍԵՊԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ»

Գ Ո Ր Ծ Ե Ն

Պ. Արշակ Սաֆրաստեանի այս 389 մեծագիր էջերէ բաղկացեալ գործը կը ներկայանայ իբր պատմամանկան մի փորձ և կը սկսի 20 էջնոց նախաբանով մը, որուն համաձայն այս աշխատութիւնը բաժնուած է երեք մասերու, բացի ընդարձակ ներածութիւնէ մը (էջ 30-83):

Այդ երեք բաժանումները դասաւորուած են այսպէս.

Ա. ՄԱՍ.

1. Հիւսկեական հին աւանդութիւնը (էջ 90-142).
2. Հայաստան եւ հին հիւսկեական աւանդութիւնը (էջ 146-236).
3. Հայաստան եւ հին պարսկական աւանդութիւնը (էջ 237-261):

Բ. ՄԱՍ. Հայոց պատմական աւանդութեան սկիզբները (էջ 263-326):

Գ. ՄԱՍ. Հայոց լեզուի նախաստեղծը (էջ 329-388):

Այս հատուածներուն միջինեկեալ՝ Պ. Սաֆրաստեան նշանակած է ազդիւրներու ցանկեր (տե՛ս էջ 84-89, 144-145, 262, 327-328, 389):

Հաս աւելորդ չըլլայ դիտել տալ թէ Պ. Սաֆրաստեան իր նախաբանին մէջ իբր Գ. Մաս նշանակած է «Սեպագրական ապացոյցներ Հայոց աւանդութեան վաւերականութեան, ռազայն այս մասը կը պահելը մեծագործին մէջ և անոր տեղը դրուած էր Հայ լեզուի նախաստեղծը, համեմատաբար նորապ շահեկան քան նախապէս խոստացուածը, որ շատ աւելի համապատասխան էր իր երկատիրութեան անունին եւ նպատակին»:

Սակայն Պ. Սաֆրաստեան իւրաքանչիւր ըմբռնում մը ունի. Նկատելով որ «Եւրեթ ունի անբնական ընդարձակութիւն, հաստատելու համար ցօրինուածական ներգայնակութիւնը որ կայ Հայոց գրաւոր աղբիւրների եւ սեպագրական գիտութեան միջեւ» (տե՛ս էջ 19), կը յայտնէ թէ ինքն «յառաջ քերած է հետազոտութեան ճիշտական գիծերն եւ զանոնք պարզաբանող յատկանշական նմոյշներն եւ շրջանի ապացոյց Հայոց լեզուի ծագման եւ պատմա-աշխարհագրական անունների դարաւոր մնացորդներն, ներկայացուցած է մի քանի խաղող սեպագրութիւններ եւ սկննդաբանած է զանոնք նայեալան դրուելու եւ բարբառային աւանդութիւններով»:

Այս կերպով երևան կուգայ թէ հակառակ էր խորագրերին՝ որ ընդհանրութիւն մի կ'ընդգրկէ, գործը՝ իր պարունակութեամբ մասնաւոր կէտերու շուրջը կը զանայն, և չուներ նպատակ իսկապէս Հայոց հնագոյն պատմութիւնը տալու, այլ միայն գրուած է պատմական մտածողութեան

առաջադէպ բանալու և ներկայ սերունդին մտաւորական նախաձեռնութիւնը հրահրելու (էջ 20), քանի որ «ողբալի է ներկայիս մեր մէջ տիրող պատմական ծանօթութեանց որակն ու քանակը»:

Իր տեսութեամբ խոշոր յեղաշրջումի առջև կը դնուինք, քանի որ «վերջին տարիներու հրահայտական յայտնութիւնները դրաւոր վկայութիւններով կ'ապացուցանեն որ Հայաստան աշխարհը, եւ ուրեմն անոր սահմանին մէջ եւ դրացնութեան ապրող ժողովուրդը աշխարհիս ամենահին ժողովուրդներէն մէկն է — եթէ ոչ ամենահինը» (էջ 1), թէ Հայ ազգը ազնիւ յատկութիւններ ունեցած է (էջ 2) և եղած է աշխարհի հնագոյն քաղաքակրթ ժողովուրդը, ունենալով բնութենէն օժտուած հարեհրէք մը, որ զինքն զարգացած է «վիճանման, առաւածուն եւ ինքնամփոփ» (էջ 5) և միևնոյն ատեն «երբիք մեռնտու եղած չէ ազգային-պետական մի փրկիտփայտութեան զարգացման եւ ուրեմն քաղաքական մտածողութեան» (էջ 5):

Պ. Սաֆրաստեան պատմական մտածողութեան քաղաքական լզոյութեան աղբիւրը կը նկատէ հայ մարդոց այն կարծիքը թէ Հայ ազգը եղած է անմիարան, թէ Հայ ազգը եղած է զօրախոս եւ նմանօրինակ մի շարք անհիմն եւ թիթիւ ընդհանրացումներ» (էջ 7):

Պ. Սաֆրաստեան կը ծառանայ բոլոր այս քաղաքական յայտարարութեանց դէմ, յայտնելով թէ «այդպէս գրողներն ու խօսողները ամենէն առաջ կը մատնեն իրենց հոգեկան եւ ֆիզիքական երկշտութիւնը, ապա ցոյց կուտան իրենց տգիտութիւնը»: Այսպէս խօսողներն ու գրողները օւրումաւս սիրած չեն պատմութիւնը վաւերականութեամբ, անոնք ինքնին ժամանակի, միջոցի եւ յարաբերական արժէքների ինքնախոյզ գիտակցութիւն, անհատական եւ խորունկ խաղաղութիւններով մեծք բերուած ծանօթութիւն կամ համագում, այլ թուրքաւորէն կը կրկնեն ինչ որ լուծած են մի ուրիշ կամ կարողացած են օտար քաղաքական յայտացուած թերթին հրապարակութեանց մէջ (էջ 7):

Եւ իբր օրինակ ընտելութեան աւանելով «մեր ժողովրդական հասկացողութիւնների լոյսին տակ» Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, կը շահայ ապացուցանել թէ «պիկներն եւ որ օտար գրողներին ներշնչումները մեր մէջ թափանցեց Հայաստանի աննպաստ դիրքին եղջերուաբար» (էջ 9):

Այդպէս կը ներկայանան վերջին յիշատակ մտաւորական վերածնութեան շրջանին մէջ գաղութիւնը երկու ներհակ զարգացներու ի մասին

խուժներ ունենալը (էջ 52-53) և ընկճումը, սահայն անոնց ոյժ մը կազմելը, քանի որ ինքն իսկ այլուր (սահ' էջ 32) կը հաստատէ թէ «612-606 տարիներին (Ն.Ք.) Բարդիսցիք, Մտնայցիք եւ Մարժ (եւ կը ստորադգծեն Ա. Ա.) գետնին հաստարեցուցած էին Ատորեստանի մեծ եւ ժողկեալ քաղաքներն ինչպէս Նինեւէ, Գար-Շարուկին, Աշուր, Խմ-զուրթիլ, Եւայն» (էջ 32) և Դարեհ Վշտասպի, ինչպէս Հայաստանի զէմ նշոյնպէս նաև. Մարաց զէմ հինգ արշաւանքներ գործադրելու պարտաւարուած էր (էջ 62): Նշոյնիս Պ. Սափրաստան կ'ընդունէ թէ «Երևանական գանազան ցեղեր Ման նացիք Աշուրացիք (Անարանգան), Մտնայի Գու. միքր Եւայն» տանն մը «ուսեի քան իրենք» ցոյց տուած են «կիկղանութեան նշաններ» այս պատահաւոր «Բարդիս (Խուրիքի երկիր), Նայիրի երկիրը» եւ Ատորեստան (Սուսմիր, Ակիստ) գաղաթը որ իրենց կուրծերն հուստարապէս կը ակարացնէին երկուսն ալ՝ զանոնք զարմնեղ զուրիս որս տրեւելիսն կողմը յաճող իրանեան ցեղերը, կը թուին համադրանաւ լինելու անգիր զաշնարոր թեամբ այլեւս չկուրի իրար հետ եւ պարբերաբար մէկմէկ կու ուղարկել քարեկամական դեսպանութիւններ» (էջ 58):

Այս կենդանութիւն ցոյց տուող ցեղերը, որոնք երկու ոտքները հայելի առնել կը ստիպուէին, արդեօք չեն կենար այն ժամանակամիջոցին որ բեւեռնապահ արեւնաբարութիւնը կը լսեն՝ վաղանցուկ փայլ մը ունեցած ըլլալ, առանց հակասելու իր սա տեսութեան թէ բըքան տանն որ «խաղաղ» եւ կայուն լին Ատորեստան (մինչեւ 612) եւ Թալիս (մինչեւ 585, ըստ Լ. Հաւուպտի) եւ սիրող մինչեւ Ուրմիդ լինն եւ աւելի դէպի արեւելք, այդ հանգանակներին մէջ տեղ չէր մնար մարական կայսրութեան» (էջ 56), որ սակայն կենար Ատորեստանի անկումէն (612) յետոյ կաշմուած ըլլալ «կենդանութեան նշաններ» ցոյց տուող իրանական զանազան ցեղերէն:

Իր փաստարկութիւնները «Բարական կայսրութեան» մը առաջադեղ շրջելու համար, կը մնան խնդրական եւ անբաւական, իսկ իր այն տեսութիւնը թէ Խորենացի «կը յայտարարէր զոհացուցիչ ապաղոյց» մեզ համոզելու թէ ինքն ծառօք էր Մարան եւ Մարայի թագաւորութեան անկան տարբերութեան (էջ 62) և շուշարորութեամբ քննելով Խորենացու ըստափոսութիւնն եւ յարակից պատմական ճշդութիւնները, կը տեսնեն որ պատմաբանը կը զանազան Մարժ, Մարաց տպւելու առիթ, Միսոք, Միսոպիք եւ անանցներէ և զարմեայ նկատի առնելով պատմագիր նշանակաւ թագարական ղեկավարն այդ տեղիքներին մէջ եւ անոնց աշխարհագրական եւ ցեղաբանական յարաբերութիւնները զրացի ժողովուրդներին եւ նահանգներին հետ, անհրաժեշտ է չհասնել այն եզրակացութեան որ նա ակնեւորելն կը ձգտի զանազանել Մարք եւ Միսոք (էջ 63), կը մընան առկապ եւ ցոյց տալուց իր աստատմանը, մինչև աստեղք երբ զօրաւոր կենդանի բացատրուէին մեզի ալ պիտի համոզէին թէ «հեռու չէ՝ ժամանակը, երբ ամենագոյն սեպագրութիւններով լուսաւորեալ եւ ուղղորդ պատմական քննադատութիւնը պիտի տեսնէ որ Հայոց պատմաբանը ունի շատ աւելի քի-

տական արժէք, քան այնչափ հռչակեալ այլ պատմական» (էջ 63):

Սակայն ասոնք զանց կ'առնեն՝ զշատ հեռու պիտի տանէր ինձ քննութիւնը ըսելով՝ Այս զանցառութիւնը տարակոյսի մէջ կը թողու ընթերցողը:

* *

Հոս իբր յարակից այն հատուածին մի քանի նկատողութեան արժանի կէտեր կան՝ որոնք կը մատնանչենք, պարզապէս զորին ամբողջական արժէքին վրայ դադարաբար մը տալու համար:

1. Տեղ մը Հերոդոտոսը տգէտ կամ գիտաւորակ կերպով ստախոս (էջ 43) կը հուսկէ, երբ Դէմոկէտը կը ներկայացնէ հինապարի Մարաց կայսրութեան:

Քիչ յետոյ սակայն կ'ըսէ թէ «բոլոր գիտականները համոզման են — եւ իրաւար — այս Դիոնիւսը նոյնպէս չէր Ատորեստանեան սեպագրութեանը Բիթ-Դայակէտ տնտես հիստ» (էջ 43): Իշխանն Մաննայի երկրին, որ կը մերժէր հաննալ Ատորեստանի գերիշխանութիւնը:

Այս հաստատումը ինքեին կը հաստատէ թէ Հերոդոտոսի տեղեկութիւնները հիմ մը ունէին: Հերոդոտոս ժամանակի եւ տեղւոյ նեւաւորութեան հետեանք շփոթութիւն մը կրնայ ըրած ըլլալ, ինչպէս մեր Խորենացին ըրած է շատ անգամներ: Մինչ անպատասխան միտք՝ ստախոս ինչպէ՞ս կարելի է նկատել:

2. Ուրիշ տեղ մը (էջ 43) Պ. Սափրաստան կ'ըսէ, «միեւ կասկած չունիմ (որ) Մաննա երկիր իշխան Դայակէտ կը վերելու մեր մատնեարութեան մէջ թըր Դպակ, հայր մարդպետը Արշակ Բ-ի եւ Պապ Քալադուրի ժամանակ»:

Քրիստոսէ 700 տարի առաջ ապրող Դայակէտի եւ Քրիստոսէ Դ. դար յետոյ ապրող Դպակի այս կապակցութիւնը, առանց նկատի առնելու աւելի քան 1000 տարիներու անընդունելի և ձայնական տարբերութիւնները, մեզի համար անընթերցելի կը լինուի:

3. Այս պատմութեամբ իշխուած «Գանձակ Անարատական» և «Գանձակ Շահաստանի» տարբերութիւնը երկարօրէն կը բացատրէ (էջ 44-47) — չափեկան անշատօրէն առնելով — ցոյց տալու համար Հայ եւ Պարսիկ հաստատուած սահմանագրութիւնը:

Եւ որպէսզի իր այս երկար բացատրութիւնները իր զորին տեսակետով արժէքաւորին, կը հետեւէ թէ «ինչպէս որ Արշակունեաց ամբողջ տեւողութեան» վաղարշակէն, Մեծ Տիգրանէն մինչև Պապ ու Վարդագոսը, Գանձակ Անարատականի կը կազմէր զօրանիստ ոտմանը Հայոց եւ Պարսից միջեւ, այնպէս ալ Մաննայի երկրին Մեհիսա Բաղաթը կը պատկանէր խալոս միապետութեան՝ սկիզբէն մինչև վերջ» (էջ 47), որպէսզի ցոյց տայ թէ Մարաստանի մը համար աշխարհագրապէս տեղ չէր մնար:

Մաննա նուաճուած կրնար ըլլալ, ինչպէս սեպագիրները ցոյց կու տան (սահ' էջ 47-55), սահայն ասիկա պատահա՞մ ըմբ է արդեօք մտածելու թէ ան յաւիտեան նուաճուած մնաց իսկոնքէն:

եթէ իրանեան ցեղերը կենդանութեան նշաններ ցոյց կու տային այնքան ազգութիւն որ խալիսա և Ասորեստան կը համաձայնէին (էջ 56) ընդդէմ անոնց, սուրեն տարակուսելի է որ անոնք մնացած ըլլան մինչև վերջը նուաճուած:

Ինչպէս էր տեսնուի, շատ յստակ էին տըրուած բացատրութիւնները:

Բ. Լիդիա եւ լիւդական կայսրաքիւն. Այս հատուածը, որ կը գրաւէ հինգ էջ (63-68), կը ձգտի առասպել եւ կամ շերտաշերտեան տեսիլներ մը ներկայացնելու այս կայսրութիւնը: Պ. Սաֆրատեան կը յիշէ թէ Լիւդիոյ վրայ առաջին անգամ որոնք խոսած են, յետոյ մեզ կը բերէ շերտաշերտի խոսքերը, որմէ կ'առնէ երկրի նախնի կոչումը Մէլսիսա (էջ 64) և կ'ընդունի ասոր պատմականութիւնը, հաստատուած իրականումով և հնագիտական այլ տեղեկութիւններով (էջ 64), և կ'ընդունի թէ այս արքեղ կը ստանայ նոր բովանդակութիւն, և սխալ աւանդութիւնը ուղղելու համար պէտք կը տեսնուի մանրամասնորէն յաւանջել երբեք հակադիր փառաբեր ստեղծական գրութիւններու վրայ երկարորէն (էջ 64-67), առանց աննցմէ ուէ լոյս քաղելու, կամ կարենալու քաղել, այնպէս որ այս հատուածին գրութիւնը ամբողջութիւնը կը դաճայ առելորդ եւ անպետ, գրութիւն համար:

Միակ կարեւոր տեսութիւնը որ Պ. Սաֆրատեան կը ներկայացնէ սա է թէ Եփրատը չէր կրնար յարձակիլ Լիւդիոյ վրայ. քանի որ խալիսոյ միապետութիւնը կը տարածէր իր սահմանները մինչև Եփրատի 40 մղոն հիւսիս գտնուող Տաւ լեռը, եւ կամ կը դաշնակցէր խալիսի հետ: Նոյն իսկ ընդունելով շերտաշերտի վերագրած ուժն ու նոյնութիւնը, այն երկիրը թ փնտիկ չէր լսփոխուի խալիսոյ կամ Մարաստանի հետ (էջ 67). եղբայրացութիւն՝ որ Պ. Սաֆրատեան կը քաղէ Եւրոպացի գիտնականներէ (Justi և Schroedes), ինչպէս ինքն կը նշանակէ:

Գ. Կիւսաճաճ. Այս հատուածը կը գրաւէ 34 էջ (68-82) և այնպիսի ձևով մը խմբագրուած է որ կարելի չէ պարզ ընթերցանութիւնով մը կուսնել թէ ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէ:

Արդ, որպէսզի կարելի ըլլայ հասկնալ իր մշտադուրութիւնը, իր գիտաւոր գաղափարները կը ներկայացնենք առանձին առանձին:

Ա. Ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ վերը, Պ. Արշակ Սաֆրատեանի համար Կիւսաճաճի գաղափարը մըն էր Վարաց կայսրութեան՝ առասպելի մը ըլլալը: Արդ այս տեսութեան նպատակն էր պիտի ըլլար Կիւսաճաճի ալ անվանեալականութիւնը:

Արդ, ապացուցանելու համար թէ Կիւսաճաճ գոյութիւն էր ունեցած, կու տայ հետեւեալ փաստերը.

1. Կիւսաճաճը կը յիշեն միայն շերտաշերտեան եւ այլ լոյն գտնականքը:

Վստ շերտաշերտի՝ Կիւսաճաճի որդին էր Ֆրաւրդէսի եւ Կարը՝ Ասիականի, մեր անանդութեան Ամրապալկը, որ պատմական անձ մըն էր (Իստուական) (էջ 69), մինչդեռ Դարբեհ Արտաշէս արձա-

նագրութեան մէջ Կիւսաճաճը անունին իբրեւ համապատասխան կան հետեւեալ նշանները. Կին, պարսկական՝ Հուլկալարա, եղամական՝ Մափրատա, բարեկական՝ Ումալուիսա, որոնց Կիւսաճաճի հետ նշանացումը անհնար կը դռնէ Սաֆրատեան, զայն ըշտար բանաւորապէս նշանացնելով Վայոց պատմական անանդութեան Աշիատատ անձնանունին հետ (էջ 73):

Հետեւաբար, արձանագրական տուեալներով Կիւսաճաճի գոյութիւնը կը ժխտուի ըստ Պ. Սաֆրատեանի:

2. Կիւսաճաճի գոյութիւնը կը ժխտէ նաեւ շայոց պատմական աւանդութիւնը կամ Խորենացին: որ յատկապէս շնչուելով կը համարէ այլ կերպ պատմականները և իբր Մարաց առաջին Թագաւոր կը ներկայացնէ վարժակէր (զաւառա Մետացի) և միայն մէկ անգամ կը յիշէ Կիւսաճաճին անունը չոյ թէ իր սեպկական գրուածքին եւ ունէ շայ-մարական յարաբերութեան առնելով խնամք, այլ Եւսերիոսէ քաղած կանոնին մէջ (էջ 69): Պ. Սաֆրատեան այս երկու գիտնականը բաւական կը համարէ Կիւսաճաճի գոյութիւնը ժխտելու համար:

Հոս կը փառաբերուի ըստ ինքեան Կիւսաճաճի հարցը, որ առանձին ալ մանաւոր նշանակութիւն մը չունէր, քանի որ առով ամէն ինչ չէր լուծուէր, մանաւանդ որ կը մնար շերտաշերտի Վերաբերէր, Մարաց թագաւորը: որ Վարական բանակը առաջնորդէր զպիս Ալիս՝ պատմագրելու Կրետոսի դէմ (էջ 82), մինչ հայկական աւանդութիւնը անոր դէմ ունէր բոլորովին տարբեր պատմութեամբ մը, որուն վաւերականութիւնը պէտք էր ապացուցանել, մանաւանդ որ Խորենացի անոր վրայ կը պնդէ և կ'ըսէր թէ ինչ էր յիտակը:

Պ. Սաֆրատեան կ'ընէ թէ Վելլինական աւանդութեան վրայ յիշող գիտութիւնը ցարդ փրկած է արմատապէս եւ հուանաբար ապագային ալ պիտի չլալողի գտնել մի աւելի զոհաբաշխ լուծում, այն տիրապետող եւ ակնքնն պատճառաւ որ մեկնակէտը սխալ է սկիզբէն: Քսերքսէս անունով կը նմանաձայնութիւն գտնելու յամար միջոց, անհրաժեշտապէս գիտութիւնը պիտի առաջնորդէ անհիշանելի բարկի, քանի որ նոյն արեւմտեան գիտութիւնը օգնութեան չի կոչեր նաեւ Մարաց եւ Քարսից ամենամօտ դրացի եւ գործակից քաղաք հին մատնապարտութիւնը խորհացի եւ Թ. Արծրունի (առ այժմ կը թողուի Բիւզանդի եւ Ասիոյ) միասին միայն ընդունակ են լուծելու այդ դժուարին առեղծուածը գրեթէ բոլորովին համեմատելի սեպագրական գիտութեան տուեալներին:

Պ. Արշակ Սաֆրատեան այս առիթով մէջ կը բերէ հատուած մը Թ. Արծրունիէն, ուր արգարեան տուած է նշանակելի մանրամասնութիւններ Տիգրէս Զայիկանին, Ափրազկայ Մարաց թագաւորի, Կիւսաճաճի և Կիւսաճաճի յարաբերութեանց մասին, ուր կը յիշէ նաեւ Արշակ մը որ Խորենացիին անձնանուն է: Պ. Արշակ Սաֆրատեան կը հետեւանէ թէ Արծրունի չեղումով թէ Քսերքսէս անձնանունը՝ ի շարք միւս պատմական անձնանուններին, հիւսառակ իր յաւելուածական ստղծող տեղե-

կուժեան» և «չունենալով ժամանակագրական հաստատուն հիմունք իրար խառնած է. ինչպէս միւս ամենազգի պատմիչներն, Քսերքուէն-Արշեղի պատարարը Լիւդացոց թագաւոր Ալիսաէսի դէմ (585ին Ն. Ք. ?), ինքուս-Տիգրան չայկաճիի պատերազմին հետ ընդդէմ Լիւդացոց հրեծոսիին (584ին Ն. Ք. ?)» (էջ 71):

Այս կերպով Պ. Սաֆրաստեան կ'ուզէ ապացուցանել թէ Մարք՝ կամ աւելի հիշելը՝ Մաննա-ցիք նուաճած էին իսլաւիան երբ չափուեցան Լիւդացոցը հետ, այլ թէ՛ 585ին և թէ՛ 588ին գործակիցներ էին կամ զինակիցները։ Այս տեսութիւնը կը հիմնաւորէ սաղէս։

1. Թ. Արծրունիի Արշէզը և Խորենացիի Արտաշէսը կը նշուեցնէ իսլաւիան Ռուս առնունին հետ և Արշէզ անունին պահպանումը կ'ենթադրէ իսլաւիական պատմութեան իշխանակը, վասնզի ըստ Սաֆրաստեանի «ընչ իսկական կարող է լինել որ անուն տա ծայնաւոր վերադրով վերջնացուի» իսկն է իսլաւ Ռուսը (Ռուս) կամ Ռուսացէ (Ռուսաշէ) անձնանունը։

Իր տեսութեամբ՝ «եթէ լրենք ա վերադիրը, կ'ունենանք $R^2 \leq R$ ուշէզ = Ռուս կամ Ռուսաշէ» (էջ 71):

Միւս կողմէ Արտաշէսն ալ կը համաձայնեցնէ «ա կերպով թէ զգործելով Արտաշէս անձնանունին մէջ եթէ լրենք ներկորդ վանկը՝ «ա», զարժեալ կ'ունենանք Արշէս» (էջ 71):

Այսպէս կ'ուզէ եզրակացնել թէ «Արծրունիի վերլուծելով էջին մէջ նշանակումը Արշէզը էնպէս կը համապատասխանէ իսլաւի վերջին թագաւոր Ռուս Պ. ի, որ ըստ Թեմիլիին եւ Լէյման Լաուպտիին մասնակցեց Ալիսի ամբարձր «Մարազը» եւ Լիւդացոց միջեւ մղուած պատերազմին, որ սակայն իսկապէս տեղի չունեցաւ Թաղէսի նախապետած արեգակի խաւարման պատճառաւ» (էջ 72):

2. Ընդունելով շեքոնոսոսի եւ իր յաջորդների ստեղծած խառնաշփոթութիւնը երկու էնպէս ստորեք թագաւորան միաւորների՝ Մաննայի եւ Մարկան ցեղերի միջեւ՝ իբր «օր հռուսուր հնարաւորութիւն կը թելադրէ Պ. Սաֆրաստեանը ենթադրելու թէ շեքոնոսոսի «Բոնիքսկը» Մարցո թագաւորը, որ «Մարական բանակը առաջնորդեց դէպի Ալիս» պատերազմելու Կրետոսի դէմ, ոչ թէ «Մար Բոնիքսէսն» էր. այլ բուն իսկ Մաննայի թագաւորինքին մէկը» (էջ 82):

Այս պարագային որոշ է թէ Ռւբրատուի Ռուս Պ. և Մաննայի Բոնիքսէս թագաւորները, բնական և վաղեմի զինակից երկու երկիրներու թագաւորները, կը դառնան Լիւդիա արշաւողները և Մարական կայսրութիւնը ինչեւի՞ն առաջապէս մը կը դառնայ, ինչպէս կ'ուզէ ապացուցանել Պ. Սաֆրաստեան։ Սակայն այս գեղեցիկ կառուցուածքը զբախտաբար ըստ Ջորջուրի չէ։

Ա. ԱՊՊՈՅԱՃԵԱՆ

(Շարունակել)

«ԺՈՂՈՎԵՑԻՔ ԶՆԸՆԱՐԵԱԼ

ԲԵԿՈՐՍՆ ԶԻՄԻ ԻՆՉ ԿՈՐԻՑԷ»

Իր պարագանութեանց կատարումին դիտակցութեամբը գտնուեալ հոգեւոր, Տ. Առաքիճ վրդ. Թիֆլիսիէն ընդարձակ նամակ մը գրած է Ս. Պատրիարք Զօր՝ 1938 Յիւլ. 1 թուականաւ։ Կը գնե՞ք հոս հատուած մը այդ գրութենէն։

Աւելի քան երկու ամիսներ, Խորքինէն հեռու եմ, դարձեալ կը քափառիմ ծով ու ցամաք կտրելով, փոքրիկներու, այրող օսմերու եւ սաստիկունքի կիրմաներու ընդմէջէն. կը հուսամ որ Առաքիճ այդ կը պահէ զիս ամեն փորձանքներէն ու կը յայտէ ինծի ամենայն ուրեմ. ամեն տեղ կը պատարագեմ եւ կը փարցեմ, կը մկրեմ եւ կը պակսեմ, ի միմիքարարքին փոխ. հօգի Լուսաւորի։ Տայրէն, Տիմասու եւ Շանկիայ եւ այժմ Թեմին եկած եմ պսակելու համար Թեոփիլարդին, որուն խօսեցեալը Պոքիսէն եկաւ ամառ մը առաջ, եւ ինծի կը տպաւնէմ մինչեւ այժմ։ Մէկ ու կէս ամիս Շանկիայ մնացի, ինչպէս նախորդ նմանակաւ հաղորդած էի Ձեր Սրբաճառեան, Շանկիայի փոքրիկ Հայ գաղութը մէջ Ձեր Սրբաճառեան, Շանկիայի փոքրիկ Հայ գաղութը մէջ կը պսակեցեալուց եւ ունի այժմ իր պատասխանատու վարչական Մարմինը, Հայոց Բարեգործական Միութիւնն անուճով, որուն անդամներն են։ Տիար Հայկ Առասուրեան՝ նախագահ, ինքը եղիպսացի է եւ ծանօթ Ձեր Սրբաճառեանը, փասաբան Առասուրեանի որդի։ Շանկիայի, թէ՛ ազգային եւ թէ օտար բնակավայրէ մէջ մեծ տնակ ունի։ Թառսեան Միմում փոխ նախագահ, Կ. Պոլսեցի։ Չարայեան Պետրոս, անդամ, Կարմեցի։ Համալեւեան Եղարաղ գանձապահ, եղիպսացի։ Եկիմեան Կասաքցի վարչապետ, անդամ։ Միմայէ Մ. Միմիւն՝ նախագահ Թիֆլիսցի, Բաբուկար։ Վարդան Չարայեան, անդամ։

Վերոյիշեալ վարչապետներ արդէն Շանկիայի մէջ տուն մը վարձած է ամիսը 200 չինական շաղարով որ կը ծառայէ իբր ակումբ միութեան. մէկ մասն ալ վերածեցինք արօթաբան, ուր վերջին ամսուան ընթացքին ցացի բացումը կատարելու եւ ամեն Շաբաթ երեկոյ եւ կիրակի առաւօտները ժամեղութիւն ու պատարագ կը կատարէ, ինչ որ հոգեւոր մեծ խանդավառութիւն ու կեանք տեսցնէ, նայն իսկ չէին բոգներ ու վերադառնաւ Խորքին։ Պատեցան յաւաքիչիկային սեպակաճ եկեղեցի մը ու նմանաբար մասին աշխատեմք բակի։ Ներգալի կը դրվին Շանկիայի արօթաբան բացման առթիւ Բաբուկար խմբակաւ մը սեղոյում Հայ գաղութին, ձախ կողմէ նստող Տիար Հայկ Առասուրեանն է, իսկ այնքա՝ Մ. Թառսեան, միւսներն ալ վարչապետան մնացեալ անդամներն են, բարձր առաքին կարգի վրայ եղողները. պակեղը Բաբուկարն է արօթաբան առեւն։

Շանկիայ այցելութիւնն տուի Ռուսաց եպիսկոպոս Գեո. Իմիմային եւ շնորհակալութիւն յայտնելի վճնափառ Հայաբաքիսին մահաւան առթիւ իրենց կատարած հոգեհանգիստին համար, նմանապէս Ձեր Սրբաճառեանն աղոյցները հաղորդեցի այս առթիւ իրենց ցուցցուած բարեացակալ վերաբերմունքին համար. մեծապէս զօն մնաց ու փոխադարձ զգացմունքով ինդրեց որ թաղմանաբար ներկայացնեմ իրենց եղբայրական աղոյցները ու ինքը անձամբ եկաւ փոխադարձ այցելութեան։ Իսկ